

még emeli az a körülmény, hogy nyelve jóval régebbi koránál, tehát a fönmaradt kézirat sokkal régibb eredetinek a másolata. E másolatban azonban sok nyoma maradt a régi eredetinek.”

A nyitraiak mindmáig büszkék arra, hogy a kódex ismeretlen írója, másolója(?) sok olyan szót, szókapcsolatot használt (magamot, ökö, fordól, indól, barátokot, fiadot, nyugonnák, lakkák), amelyet a Zobor vidéki magyarság – az oly jellegzetes palócos nyelvében – mind a mai napig megőrizett. Am jelentősége tagadhatatlanul abban rejlik, hogy az első összefüggő szövegű, terjedelmes, irodalmi és nyelvi sajátosságainál, szókincsénél fogva pótolhatatlan nyelvi emlékünkk.

Motesíky Árpád

Irodalom: *Híres nyitraiak.* Nyitra, 1939. – *Magyarország vármegyéi és városai.* Nyitra vármegye. Bp., 1898. – *Pallas Nagy Lexikon* V. Bp., 1893.

Kalotaszeg népoktatása a XIX. század második felében

Az 1848–49-es szabadságharc leverését követő időszakot Erdélyben az önkényuralom jellemezte. A fojtogató légkör a népoktatásra is ránehezedett, az iskolák csak 1851-ben kezdheték meg a tanítást, a tanítók kinevezése a vidék katonai parancsnokának jóváhagyásától függött. A tankönyvek, iskolai módszertanok jelentős részét betiltották, erre a sorsra jutott a népszerű *ABC-s olvasókönyv a Falusi Oskolák számára* (Brassó, 1844), Kővári László *Erdély geográfiája és históriája* (Kolozsvár, 1844) stb.¹

Az iskolahálózat

Kalotaszeg iskolahálózata az új korszak kezdetén a következő képet mutatta: 33 faluban egy tanerős felekezeti református iskola működött. A bánffyhunyadi iskola volt az egyetlen intézmény, ahol három tanító tanított. (Bővebben ld. Honismeret 1991. 1. 52–56. old.)

Római katolikus felekezeti iskolája volt Bácsnak, Bánffyhunynak, Jegenyének és Szászfenesnek. Bánffyhunynadon a zsidó egyházközség izraelita népiskolát működtetett. Román egyházi iskolák léteztek Alsó- és Felső-Füldön, Damoson, Egeresen, Gyaluban, Gyermónostoron, Gyermónvársárhelyen, Szászfenesen (Gheorghé, Şincái szervezte), Szucságon, Valkón és Váralmásán.²

Az 1848–49-es szabadságharc összecsapásai a kalotaszegi iskolákat megkímélték, csupán a kalotaszentkirályi rektóriát égette fel egy, a havasokról a falura törő román szabadcsapat.³

A vidék iskolahálózatában jelentős változást az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvény hozott, mely a felekezeti iskolák mellett állami és községi iskolák létesítéséről rendelkezett. Kalotaszegen az első állami iskola a vidék központjában, Bánffyhunynadon, 1874-ben létesült, az első községi iskolát ugyanebben az esztendőben Mákón szervezték. (Ez utóbbi iskolát fenntartója a falvak közössége volt.) Ezt követték az állami iskolák Kalotaszentkirályon (1875), Gyaluban (1877), Szucságon (1882), Gyermónvársárhelyen (1884) és a községiéek Valkón (1875), Nyárszón (1879), Mérán (1880).⁴

¹A Magyarbikali Református Egyházközség anyakönyve a Kolozsvári Állami Levéltárban 212/1. 51. old.

²*Albu, Nicolae:* Istoria şcolilor româneşti din Transilvania între 1800–1867. (Az erdélyi román iskolák története 1800–1867-ig). Bucureşti, 1971. 225. old.

³Vizitációs jegyzőkönyvek, 1851. Kolos–kalotai Egyházmegye Levéltára I/1. Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. (A továbbiakban: VJK a KKEhmLvt-ban).

⁴*Halász Ferenc:* Állami népoktatás. Bp., 1902. 216–218. old.

A polgári átalakulás igényelte korszerű oktatás, a népoktatási törvénynek az iskolafenntartóval szemben támasztott követelményei, valamint a felekezetek, községek szegényes anyagi lehetőségei az egyházakat fokozatosan az iskoláról való lemondásra készítettek. Középlakon 1896-ban az állami iskola szervezésekor feljegyezték, hogy az egyház „az iskolát a kor színvonalán nem tarthatta”, Mérán 1900-ban a község lemond iskolafenntartó jogáról, mert „a költségeket nem bírta”.

A XIX. század utolsó évtizede az állami iskolák szervezésének fellendülését hozta, ekkor 11 új állami iskola létesült: 1895-ben Egeresen, Damoson, Nagypetriben, Türebén, 1896-ban Egeres-bányatelepen, Kiskapuson, Középlakon, Mákóban, 1899-ben Magyarbikalon, Gyermónostoron, Kőrösfőn, Váralmásán és 1900-ban Mérán.

Kalotaszegen a századforduló idején 18 állami, 12 felekezeti, 3 községi és 1 EMKE-iskola működött. Az állami népoktatás számbeli súlyával, szervezettségével és anyagi lehetőségeivel a falusi népoktatás irányítója lett. 1868-tól kezdve az elemi népiskolák mellett fokozatosan ún. gazdasági ismétlőiskolák működtek. Az ismétlőiskolába az elemi iskolát végzett 12–15 éves tanulók jártak három éven keresztül. A hetente egyszeri iskolázás célja a gazdálkodás elemi ismereteinek elsajátítása, az iránta való érzék fejlesztése volt.

Bánffyhunяд – a vidék egyetlen nagyobb települése – jelentős iskolaközponttá fejlődött, itt az elemi fiú- és leányiskolákon, az ismétlőiskolán kívül hároméves felső fiú- és kétéves felső leányiskola is működött. Az állami iskola mellett 1879-ben gyermekjáték-készítő tanműhely létesült, két évvel előbb, 1877-ben pedig hároméves polgári fiúiskola nyitotta meg kapuit. A század végén a hunyadi iskolahálózat iparostanonc-iskolával bővült. A gyermekjáték-készítő tanműhely tulajdonképpen 3 éves szakiskola volt, ahová évente 10 ösztöndíjas tanulót vettek fel a környező falvakból, akik a kézi faragás, faesztorgályozás, asztalosmunka alapjait sajátították el. A tanulók vállalták, hogy az iskola elvégzése után a megtanult mesterséget háziiparszerűen tovább folytatják. A szakiskola elindította a kalotaszegi fafaragók első nemzedékét, akik bekapcsolódtak az országos háziipari mozgalomba és a kalotaszegi fafaragást híressé tették.⁵

A bánffyhunyadi iskola vonzotta a vidék ifjúságát, 1895-ben a különböző osztályokban 637 gyermek tanult, akikből 132 vidéki tanuló volt.⁶ Az 1876–1877-es tanévtől kezdve a bánffyhunyadi iskola évkönyvet adott ki, mely közölte a tanév statisztikai adatait és részletesen beszámolt az iskola tevékenységéről.

A század utolsó évtizedében Kalotaszegen megkezdődött a kisededvők szervezése. (A Váralmásán 1842-ben gróf Csáky György által létesített óvoda tiszavirág-életűnek bizonyult, 1848-ban megszűnt.) Első lépésként a 3–6 éves gyermekek számára „nyári gyermekmenhelyek” létesültek, 1891-ben Egeresen, Bánffyhunядon, Nagypetriben, 1892-ben Mérán. Kisededvődákat 1892-ben Kalotaszentkirályon és Valkón szerveztek. A bánffyhunyadi óvoda 1894-ben létesült, de már rögtön az elején szűknek bizonyult, mert a 243 óvodás korú gyermek közül csak 50 kisededet tudott befogadni.

Kalotaszegen 1902-ben összesen négy állami óvoda működött: Egeresen, Bánffyhunядon, Nagypetriben és Szucságán, Kolozs vármegyében 12.⁷

Iskolamesterek és állami iskolai tanítók

Az 1848–49-es szabadságharc leverése után Kalotaszegen továbbra is felekezeti iskolák működtek, iskolamesterek, kántortanítók tanítottak. A tanító egy személyben falusi kántor, nótárius (jegyző), kötelessége a temetések alkalmával való éneklés, a harangozás. A szűkös tanítói jövedelem gyakran arra kényszerítette, hogy mellékkereset után nézzen, ezért néha uradalmi tisztartó, postamester vagy éppen valamilyen mesterséget űz, sokszor fuvarozással, italméréssel stb. foglalkozott. Wittmayer Lipót (1878–1895) kőrösfői tanítót például „suszter-tanítónak” hívták, mert szabad idejében cipőket, csizmákat javított.

Az iskolamesterség gyakran apáról fiúra öröklődött, Szucságán az Apáczai Csere Jánossal rokon Apáczai Cseréi Márton (1777–1820) után fia, Apáczai Cseréi Sándor (1820–1852) a

⁵Sebestyén Kálmán: A kalotaszegi fafaragás története. Korunk Évkönyv (Kolozsvar), 1979. 227. old.

⁶A Bánffyhunyadi Magyar Királyi Elemi és Felső Népiskola Értesítője az 1894–95-ös tanévről.

⁷Halász: im. 218. old.

tanító, Gyerőmonostoron Nyilas Miksa (1850–1873) utóda fia, Nyilas Károly (1877–1884). Kalotaszegen kezdte és fejezte be pályafutását Geri Katona Károly, Ady Endre első tanítója, aki a költőt Érmindszenten 1883–1886-ig tanította, előtte Nyárszón (1873–1876) és Kőrösfőn (1876–1877), utána Jákótelkén (1887–1897) működött.⁸

A tanítókat a falvak közössége a hagyománynak megfelelően rendszerint Szent Györgynapkor (április 24-én) alkalmazta. Az évente tartott vizitációk – ellenőrző látogatások – a tanító munkáját minősítették, döntöttek a mester marasztalásáról vagy elbocsátásáról. A vizitáció szerint 1853-ban a bányfihunyadi tanító „szorgalmas, a gyermekek kitűnően tanulnak”, 1867-ben a hunyadi „mintaiskola”, a gyalui, kispetri, váralmási minősítése „jó”, 1872-ben a nagypetri iskola „egyike a legjobboknak”, de Mérán 1873-ban feljegyezték, hogy „a tanító nem képes tanítani a mai kor kívánalmai szerint, mert előregedett”.⁹

A népoktatási törvény jelentős változásokat hozott a tanítók életében, nemcsak javadalmazásuk, de társadalmi megbecsülésük is növekedett. Magyarbikalon és Gyerőmonostoron 1870-ben például a tanítót mentesítették a harangozás kötelezettsége alól, mert ezt a szolgálatot nem tartották összegegyeztethetőnek a népiskolai törvény előírásaival. A kántortanítók mellett fokozatosan Kalotaszegen is megjelentek a közoktatásügyi miniszter által kinevezett állami népiskolai tanítók, akiknek állami alkalmazotti státusa nagyobb tekintélyt, társadalmi rangot biztosított a falvak közössége előtt.

A feudalizmus idején a tanítószág csaknem kizárólag férfifoglalkozás volt, az első tanítónőket az állami iskolákban alkalmazták. Kalotaszeg első tanítónőjét 1875-ben Bányfihunyadra nevezték ki, Horváth Irma személyében, a század végén e vidéken már 14 tanítónő dolgozott.¹⁰

Kalotaszeg iskolamestereit a hagyománynak megfelelően a Kolozsvári Református Kollégiumból hozta, de miután Kolozsváron állami tanítóképző létesült, a falvak már okleveles tanítókat igényeltek.

⁸Bustya Endre: Adatok Ady Endre első iskolai éveiről. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Bukarest) 1971/2.

⁹ib. 247. old.

¹⁰Általános kimutatás a kolos-kalotai ev. ref. egyházmegyében kebelezett anya- és leánygyházak papi és mesteri fizetéséről. 1868. KKEhmLvt I/12.

A díjlevelektől az állami nyugdíjig

A tanítónak a falu közössége által megállapított díjlevél nyújtott létalapot. Az egyházi felettes hatóságok 1868-ban összeírták a díjleveleket, rögzítették a tanítók járandóságát.¹¹ A tanító fő jövedelmét a mesteri telek használata jelentette, amelyhez a falu határán kisebb-nagyobb szántóföld és kaszáló tartozott, ezt kiegészítette a lakosok különböző természetbeni szolgáltatása. Íme a mákói tanító 1868-as díjlevele, mely a következő járandóságokat sorolja fel:

- „1. Minden ágytól fél véka rozstot vagy tiszta búzát kis vékával.
 2. Minden ágytól, ha bora van, két kupa bort, ha nincs, annak piaci ára.
 3. Nyolc szekér fa.
 4. Egyik fordulón van három szekér szénára való fű, a másik fordulón négy szekérre való, a tanító megcsinálja, az eklézsia béhozza.
 5. Két fordulón van 10–10 vékára való búzaföld őszvetés, a tanító learatja, az eklézsia béhozza.
 6. Egy fél vékára való törökbúzaföld, egy kenderföld.
 7. Tanítással való temetés 15 krajcár, a tanítás nélküli 30 krajcár, a búcsúztatás, amint egyezhetik.
 8. A gyermekek tanításáért minden gyermektől egy szekér fa, az ábécét tanulóktól 12 krajcár, Agendás tanulóktól 30 krajcár, Soltárosoktól 1 forint váltóban.”
- A tanító természetbeni járandósága általában – minden családtól – egy véka búza, Zsobokon „egy nagy véka rozs vagy törökbúza”, Kalotaszentkirályon „egy kis véka búza és négy kis véka zab” stb. Szőlőtermő vidéken bor vagy must is járt a tanítónak, Bánffyhunyadon „egy veder bor”, Ketesden „négy kupa must”. A természetbeni szolgáltatásokhoz tartozott pl. Ketesden „nyolc törvényes szekér fa”, Egeresen „egy jó szekér széna”.
- A tanító jövedelmének nagyobb részét a mesteri telek után járó földhasználat jelentette. A szántóföld általában 10–20 vékás nagyságú terület, Zsobokon „minden fordulón 5 vékás föld és egy félvékás kenderföld”, Egeresen „két szántóföld, egy-egy hold”. A legtöbb faluban a

¹¹Uo.

tanítónak veteményeskert, káposztás, illetve pityókaföld is járt. A kaszálórét nagysága változó, Egeresen „kis nyíl kaszáló”, Ketesden „egy szekér szénáralvó”. A tanítói földek megművelését a falu közössége végezte, a vetőmagot szokás szerint a mester adta.

A tanító jövedelmét kiegészítette az iskolás gyermekek után járó tandíj. Gyerővásárhelyen „az ábécés gyermekekért 20 krajcár, az olvasóktól vagy azon felül valókért 30 krajcár, és minden gyermektől fél szekér fa (járt), sabbatharében fél kisvéka zabot adtak”. Érdekes, hogy a sabbatharé szokása, mely szerint a gyermekek szombatonként a tanítónak kis ajándékkal kedveskedtek, egyes falvakban a XIX. század második felében is fennmaradt. Magyarókeréken a tandíj kisebb: „a kezdőktől 13 kr., a könyv nélkül tanulóktól 20 kr.” járt. Zsobokon egységes a tandíj, minden gyermek 80 krajcárt fizet.

A temetéseken végzett kántori szolgálataiért a tanító járandósága a következő volt: közönséges temetésért általában 15–20 kr., „búcsúztatásért” Kalotaszentkirályon 60 krajcár, Egeresen 1 forint, „passióéneklésért”, Ketesden „egy kupa bor és egy tyúk”. Harangozásért a mester Farnason egy kenyeret és öt krajcárt, Egeresen „mikor új párt esketnek, 20 krajcárt” kapott.

Némely falvakban a díjlevelek a mester egyéb jövedelmét is felsorolják: Damoson és Bánffyhunyon a korcsmá jövedelméből részesedett, Gyerőmonostoron, mivel „a mészárszék helye a mesteri telekből szakasztott, ennek taxájának fele a mesteré” volt.

A díjlevelek tíz kalotaszegi faluban az iskolák fenntartására, a tanítói fizetések kiegészítésére különböző adományokat is felsorolnak. Jelentősebb adományt jegyeztek fel Kispetriben, ahol Szentgyörgyi Imre birtokos a bécsi bankba 100 forintot helyezett el, melynek évenkénti kamata, 5 forint járt a tanítónak. Az 1860-as tagosításkor a falubeli birtokosok az iskolának 4 hold szántóföldet adományoztak. Gyerővásárhelyen Takács János, a Kolozsvári Református Kollégium tanára évente 10 forintot adományozott a szegény gyermekek felségélyezésére. Bánffyhunyon 1890-ben Gyarmathy Zsigáné, „Kalotaszeg nagyszonyja” 100 forintos, 1902-ben Hory Béla, a Kolozs vármegyei árvaszék elnöke 140 koronás iskolai alapítványt létesített.

Az 1868-as díjlevelek a tanítók évi összjövedelmét is felsorolják. A fizetések között a falu anyagi állapotától függően nagy eltérések mutatkoznak: a bánffyhunyadi fiútanító fizetése 671 forint, a leánytanítóé 514 forint, a mákóié 268 Ft, ellenben a nagypetri tanítóé csak 86 Ft, a farnasié 74 Ft.¹¹

Összesítve a 35 kalotaszegi tanító fizetését a következő képet kapjuk: 6 tanító fizetése 50–100 Ft között, 22 tanítóé 100–200 Ft között, 5 tanítóé 200–300 Ft között volt, és csupán 2 tanító fizetése haladta meg a 300 Ft-ot. E kimutatás szerint az átlagos tanítói fizetés 1868-ban 100–200 Ft között mozgott. A fizetések a következő évtizedben sem emelkedtek, az 1879-es kimutatás ugyanezeket az összegeket sorolta fel.¹²

A XIX. század második felében a szegényebb felekezeti iskolák a magyar államtól a tanítói fizetések kiegészítésére segélyt kaptak. A századforduló idején kilenc kalotaszegi iskola részesült segélyben. Bogártelkén a tanító fizetése 425 forint volt, amiből a segély 112 Ft, Sztánán 328 Ft fizetésből 160 Ft, Zsobokon 300 Ft-ból 100 Ft a segély. A ketesdi tanító nem kapott állami segélyt, mert nem volt oklevele.¹³ Az állami iskolai tanítók minimális fizetése 300 Ft, amihez szolgálati lakás – két szoba-konyha – és negyedholdnyi kert járt.¹⁴ A nagyobb szolgálati idővel rendelkező állami tanítók fizetése természetesen nagyobb, 400–500 Ft között mozgott. Ennek ellenére 1890-ben a Kolozsvár megyei tanítók átlagos fizetése 257 Ft volt, mely szerénynek mondható, és a fizetések alacsony volta gyakran szerepelt a tanítók panaszai között.

A XIX. század hetvenes éveiben az Országos Tanügyi Nyugdíjintézet létesítésével megtörtént az első lépés az előregedett tanítók helyzetének, nyugdíjának rendezésére. A kalotaszegi tanítók rendszeresen fizették az évi 12 forint nyugdíjárulékot, később a magyarbikali Tulogdi István 1885-ben 100 Ft, a sztánai Csia Lajos 200 Ft, a kőrösfői Wittmayer Lipót 220 Ft nyugdíjat kapott.

¹²Kimutatása a kolos–kalotai egyházmegyében a papi és tanítói fizetéseknek, 1879. KKEhmLvt I/12.

¹³Tanítói fizetések a kolos–kalotai egyházmegyében, 1897. KKEhmLvt E/61.

¹⁴Család és Iskola (Kolozsvár) 1894/7.

¹⁵Kozma Ferenc: Kolozs vármegye népoktatási állapotáról. Család és Iskola, 1891. 6.

A kalotaszegi kisiskola és tanulói

A XIX. század közepére a régi iskolaházak felett eljárt az idő. A szalmafedezés, dűledező faépületek alkalmatlanná váltak a tanításra, szűk iskolatermük nem volt képes az iskolaköteles gyermekek befogadására. A vizitációs jegyzőkönyvek szerint az iskola épülete 1860-ban Gyaluban „gyenge, sötét”, Nagypetriben „alkalmatlan”, Vistában „szűk”, Kalotaszentkirályon 1870-ben „alig képes a tankötelesek felét befogadni”, Sárvásáron 1871-be az iskola „rossz, szeles időben használhatatlan”.

Az iskolaépületek gyenge állapotán a falvak anyagi lehetőségeik szerint próbáltak segíteni, bővítettek, tataroztak. Valkón 1859-ben az iskolát újra fedték, Kispetriben 1872-ben javították, Sztánán 1882-ben bővítették. A legtöbb faluban azonban új iskolát építenek, Kalotaszegen a tárgyalt időszakban 20 új iskola épült: Zsobokon „célszerű, jó és tágas iskola” (1859), Szucságon „tágas iskola négy ablakkal” (1866) Váralmásan „a népoktatási törvény kívánalmainak megfelelő” (1896), Gyaluban „négy tanterem” (1903), Bánffyhunyadon „iskola, óvoda és tornacsarnok” (1904). Az új iskolaépületek tágasabbak, egészségesebbek voltak elődeiknél, a körösfői régi rektória nagysága például 34 m² volt, az 1891-ben épült új tanteremé 80 m². (A tanterem nagyságát az 1868-as népiskolai törvény szabályozta, egy tanteremben legfeljebb 60 tanuló elhelyezését engedélyezte, minden tanulóra legalább egy négyzetméter területet írt elő. Az iskolaházak mellé két szoba-konyhából álló szolgálati lakások is épültek.)

A népoktatási törvény bevezette az általános tankötelezettséget, a 6–12 éves gyermekek kötelező oktatását, de ennek megvalósítása ekkor még gyakorlatilag lehetetlen volt. A gyermekek beiskolázását gátolták a fejletlen gazdasági viszonyok, a mezőgazdasági idénymunka, mely lefoglalta az egész család és benne az iskoláskorú gyermek idejét és erejét. Sokan szegénység, ruhátlanság miatt nem járhattak iskolába. A vizitációs jegyzőkönyvek szerint 1851-ben Zsobokon „a szülők szorgalmasan feladják gyermekeiket az iskolába”, Középlakon a tanulók létszáma 28, az iskolában román gyermekek is tanulnak. Mákóban 46 gyermek látogatja az iskolát, „akik még feljárhatnának szegények”. Vistán 1860-ban a tanulók száma 38 „az iskolaház többet nem fogadhat be”, Körösfőn 1870-ben 102 tanulóból 94 látogatja az iskolát, a többinek nincs ruhája. Az iskolaszék 1893-ban Körösfőn 74 tanulót, Vistán 64-et szegénység miatt felmentett az iskolalátogatás kötelezettsége alól.(!)

Kalotaszeg 33 iskolájában az iskolalátogatás 1870-ben és 1890-ben a következőképpen alakult:

Év	Iskolakötelesek száma	Iskolába járók		Iskolába nem járók	
		száma	%-a	száma	%-a
1870	2482	1766	71,1	716	28,9
1890	2587	2260	87,3	327	12,7

Kalotaszegen 1890-ben az iskolakötelesek 87,3%-a járt iskolába, Kolozs vármegyében a 72,7%-a, országos viszonylatban pedig 81,7%-a.¹⁵ Iskolalátogatás szempontjából Kalotaszeg tehát az ország fejlettebb vidékei közé tartozott.

A század közepe táján az iskolalátogatás a hagyománynak megfelelően – tantárgyak szerint csoportosították, voltak ábcisták (kezdők), olvasók, ágendások, zsoltárosok (ágendát és zsoltárt tanulók) stb. A mai értelemben vett osztályok először az állami iskolában jelentek meg. A népoktatási törvény a hatosztályos népiskola felállítását szorgalmazta, de az osztályok száma, különösen a falusi felekezeti iskoláknál, nagyon lassan emelkedett. A bánffyhunyadi állami iskola 1874-ben hatosztályos iskolának indult, Kalotaszentkirályon 1881-ben létesült hatodik osztály, a felekezeti iskolák közül 1893-ban csak Váralmásan volt hat osztály, Magyarbikalon, Türebén és Zsobokon az iskola négyosztályos, a többi iskola a régi szokás szerint megmaradt a három osztály mellett.¹⁶ A századforduló idejére javult a helyzet, ekkor már kilenc kalotaszegi faluban működött hatosztályos népiskola: Bánffyhunyadon, Egeresen, Győróvárhelyen, Inaktelkén, Középlakon, Kalotaszentkirályon, Mákóban, Szucságban és Váralmásan.

¹⁶Egyházmegyei tanügyi előadó beszámolója 1893-ból. KKEhmLvt E/49.

A tanév hossza a felettes hatóságok rendelkezései szerint nyolc hónap volt. A vizitációk gyakran számon kérték a „törvényes tanítási idő” betartását, 1870-ben Győrővásárhelyen és Váralmásán feljegyezték, hogy „nyolc hónapi tanítás volt”, de 1873-ban Mérán csak hat hónapos. A rendelkezések és utasítások állandóan hangsúlyozták a tanév idejének tiszteletben tartását, de a falvakon a tanítás a mezőgazdasági munkák kezdetekor gyakorlatilag véget ért.

Az oktatás anyaga és módja

Az 1848-as időszakot követően az iskolákban a hagyományos tantárgyak – az olvasás, írás, ének, számvetés, káté és bibliai történetek – domináltak, de jelentős szerephez jutottak a természettudományos ismereteket nyújtó tantárgyak, a természetrajz–földrajz, valamint a Magyarország és Erdély története is. Az anyanyelvi képzést a magyar nyelvtan tanítása és a beszéd- és értelemgyakorlatok szolgálták.

Kőrösfőn 1857-ben a gyermekek olvasást, írást, számvetést és vallást tanultak, semmivel sem többet, mint a század elején. Győrőmonostoron 1867-ben már bővebb a tantárgyak sora: betűzés, olvasás, írás, konfirmációs káté, főbéli számvetés, Erdély földrajza, Magyarország történelme, népszerű természettan és ének. A kalotaszentkirályi állami elemi népiskolában 1876-ban erkölcsei ismereteket, beszéd- és értelemgyakorlatokat, írást és olvasást, magyar nyelvtant, mennyiségtant, földrajzot, éneket, kézimunkát és tornát tanítottak.

A népiskola egyik alapvető feladata az olvasni-írni tanítás volt. Az 1848-at követő években Kalotaszegen még mindig a régi, ún. silabizáló-szótagoló módszerrel tanították az olvasást. A tanuló a betűket nevük és nem hangjuk szerint ejtették ki, gyakorolták. Ez „a nagy hiábavalóság és kerengő útvesztés” – Szőnyi Nagy István elnevezése szerint – nagyon megnehezítette az olvasás tanulását. A század hatvanas éveiben a silabizáló módszert a „hangoztató módszer” váltotta fel. Ez a módszer a betűk hangját tanította meg a gyermekeknek, és olyan reflexkapcsolatokat hozott létre a betűképek és hangjuk között, amely az összeolvasás során nem változott. 1860-ban már az új módszer szerint tanítottak Bánffyhunyadon, Gyaluban, Győrőmonostoron, Magyarbikalon és Kalotaszentkirályon, 1871-ben pedig már 23 kalotaszegi faluban alkalmazták az új módszert.

A XIX. sz. nyolcvanas éveiben az „írva olvasás” módszere is elterjedt a vidéken, 1882-ben e módszer szerint tanítottak Nagypetriben és Vistán. Az új módszer lényege az írásnak és az olvasásnak egyszerre való tanítása. Az írást megelőző gyakorlatok során a gyermekek játékos rajzaiból indultak ki, ezt követte a betűk lemásolása, megtanulása, majd szavakban való elhelyezése. Az írva olvasás módszere gyorsan elterjedt, és 1893-ban Kalotaszegen már az új módszer szerint tanítottak.

Az írva olvasás módszere alapján készültek Gönczi Pál népszerű *Fali olvasótáblái* (24 db), Magyar ABC-je és Gáspár János olvasókönyvei a II–VI. osztály számára.

Mennyire tudtak a kalotaszegi gyermekek írni-olvasni ebben az időben? E tekintetben a helyzet falvanként eltérő képet mutatott, hiszen az olvasni-írni tudás elsősorban a tanító ambíciójától, egyéni képességeitől függött. A vizitáció 1869-ben Győrőmonostoron Nyilas Miksa tanítóról feljegyezte, hogy tanítványai között „meglepő volt az általános folyékony, szép olvasás”. Magyarbikalon az 1871-es vizitáció szerint „az írástudók nagy számmal vannak”, az anyakönyvek adatai szerint a nagykorúsított (konfirmált) fiatalok között számuk a következő:¹⁷

Év	Konfirmáltak száma	Írni, olvasni tud	Olvasni tud	Írni, olvasni nem tud
1871	14	5	4	5
1873	26	16	5	5*
1875	25	11	1	3
1876	9	9	–	–

*Megjegyzés: „Ezek kisebb korukban ... idegen helyeken szolgálván, nem tanulhattak.”

¹⁷A Magyarbikali Ref. Egyházközség anyakönyve a KvÁLvt-ban, 212/II.

A magyar nyelvtan, a beszéd- és értelemgyakorlatok, mint önálló tantárgyak a század hetvenes éveiben jelentek meg Kalotaszegen, és ezeket Nagy László könyveiből tanították. (Nagy László: *Nyelvtani gyakorlókönyv II–IV. o. számára*. Beszéd- és értelemgyakorlatok. Buda, 1869.) A számtan tanításának legnépszerűbb könyve Brassai Sámuel: *Kisdedek számvetése* című kiadványa volt. Az 1893-as iskolai ellenőrzés a számtantanításról megjegyezte, hogy „a számkörökben való kombinált módszert kevesen alkalmazzák, dicséretes kivételt képez Egeres, Kispetri, Zsobok”. A természetrajzot Boop természettani képei alapján tanították, Magyarbikalon 1870-ben a *Háziállatok természetrajzával* is megismerkedtek a tanulók. Bánffyhunyon 1870-ben Erdély földrajzt és világföldrajzot tanítottak, Magyarország és Erdély történelmét Szilágyi Sándor *Hajdankor története* című könyvéből tanulták. A földrajz tanítást szolgálta Gönczi Pál kézikönyve, az *Utasítás a földgömb ismertetésére és használatára* (Bp. 1871), valamint Európa, Magyarország és Kolozsvár vármegye térképei. A rajz tanítás során Fröbel és Szirmay József rajzfüzeteit, az énektanításban Bartalus István *Éneklő ABC-jét* használták. Tornatanítás csak néhány iskolában – Győrmonostoron, Váralmásban stb. – folyt, ahol tornakeres is volt. A vallásoktatás a Konfirmációs Káté, zsolnárok valamint ó- és újszövetségi történetek ismeretéből állt.

A kalotaszegi kisiskolákban fontos szerep jutott a mezőgazdasági alapismeretek tanításának. Az elméleti ismereteket a tanulók gyümölcsfaiskolákban gyakorolták. Bánffyhunyon 1867-ben az iskola két hold nagyságú faiskolával rendelkezett, ahol a tanulók a faoltás mesterségét gyakorolták, és amely ellátta a környező falvakat a szükséges oltványokkal. A század kilencvenes éveiben a hunyadi iskolások – a filoxéra okozta károk ellensúlyozására – szőlőt telepítettek, eperfát ültettek. Magyarbikalon 1888-ban a tanító a gyermekeket „az okszerű szőlőművelésre” tanította.

Ebben az időszakban az erdélyi tanítók mezőgazdasági szakmai képzése a Kolozsmonostori Gazdasági Intézetben és az Algyógyi Földművesiskolában történt. Az 1871-es vizitáció szerint pl. Tulogdi István bikali tanító az év nyarán sikeresen elvégezte a monostori négyhetes mezőgazdasági tanfolyamot.

A gyakorlati oktatást szolgálta a Bánffyhunyon 1879-ben létesült gyermekjáték-készítő tanműhely. A szakoktatás – asztalosmunka, faesztérgályozás, kézi faragás – a tanműhelyben folyt, elméleti órákra a tanulók az állami iskolába jártak. Az állami iskola tanulói pedig a tanműhelybe jártak faragászatot tanulni.¹⁸

Kalotaszegen a leányokat több iskolában megtanították a varrottások készítésére. E téren úttörő munkát végzett Nyilas Miksáné, a győrmonostori iskola tanítónéja, aki elsőként ismerte fel a népművészeti kincsek szépségét és kezdte meg az elfelejtett varrottások újrafelfedezését.¹⁹ A győrmonostori iskolában ismerkedett meg a varrottásokkal Gyarmathy Zsigáné, aki a század utolsó évtizedeiben a kalotaszegi varrottásokat jövedelmező háziiparrá fejlesztette.

A vizitáció 1867-ben megdicsérte Nyilas Miksánét: „A tanítóné a leányokat női munkára tanítja, a népnek szükséges csinos munkáknak, recéknek, csipkéknek, foglalóknak, kötéseknak, párnacsappoknak, főkötőknek csinos példányaikat mutatták be a leánygyerekek.”²⁰ 1893-ban Bánffyhunyon és Zsobokon is tanították a varrottások készítését. A bánffyhunyadi iskolában a leányok hetente háromszor foglalkoztak varrással és az 1897–1898-as tanévtől kezdve az iskolában kétévű kézimunka-tanfolyam indult, amelyre évente 12 tanulóélelyt vettek fel a környező falvakból.

Az iskolaévet – a hagyománynak megfelelően – a tanulók ünnepélyes vizsgája zárta. A vizsga nyilvános volt, minden tanuló felelt, de nem minden tantárgyból, a vizsga sikere minősítette az iskolát, a tanítót. Kalotaszentkirályon 1860-ban „az examen kitünő”, Győróvárshelyen 1867-ben szintén kitünő eredménnyel zárult, de Szucságon 1870-ben „az examen gyenge”. Gyakran előfordult, hogy a vizsga a mezőgazdasági munkák kezdete miatt elmaradt: Győróvárshelyen 1860-ban a vizitáció teljegyezte, hogy „examen nem volt, mert a gyermekek hamar eloszlottak”.

A vizsgán kitűnt tanulók könyv- vagy pénzjutalomban részesültek. Győróvárshelyen 1870-ben a Kolozsvári Református Kollégiumtól kapott 12 darab könyvet osztottak szét a jeles tanulók között, Valkón pedig két-két tanuló szép olvasásáért 1,5 Ft, szaválásért 1 Ft, számolásért 1,5 Ft, jutalmat kapott.

¹⁸Sebestyén Kálmán: im.

¹⁹Sebestyén Kálmán: Aki Gyarmathy Zsigánét varrni tanította. A Hét (Bukarest) 1975. március 7.

²⁰Vizitációs jegyzőkönyvek, 1867. KKEhmLvt

Ritkábban ugyan, de a tanítókat is jutalmazták. Tulogdi István magyarbikali tanító 1869-ben III. osztályú állami pénzjutalmat, 60 Ft-ot kapott, Kapronczai Benő körösfői tanító szintén III. osztályú jutalomban részesült, mert: „45 tanulója kitünőre vizsgázott”. A század utolsó éveiben a gyalui, győrővásárhelyi és mákói tanítót az ismétlőiskolában elért eredményeikért 50–50 forinttal jutalmazták.

Az iskolák ellenőrzését a felettes egyházi hatóságok a vizitációk – ellenőrző látogatások – alkalmával végezték. A XIX. század hetvenes éveiben Kalotaszegen is megalakultak az iskolát gazdó-ellenőrző iskolaszékek. Magyarbikalon az 1869-ben alakult iskolaszéknek kilenc tagja volt, s a falu bírása, helybeli birtokosok és egyházi vezetők alkották. Az állam ekkor az iskolaszékeken keresztül nemcsak felügyelte az iskolákat, hanem megszabta azok belső rendjét, előírta a kötelező tantárgyakat, a minimális tanfelszerelést. Az állami felügyeletet elfogadó, nehéz anyagi körülmények között működő iskolák állami segítyben részesültek.

A győrővásárhelyi iskola felügyeletét, mint helybeli birtokos, a Kolozsvári Református Kollégium végezte, tanárai az év végi vizsgákon is részt vettek. Iskolafelügyelői szerepet vállalt Boncza Miklós csucsai földbirtokos – Ady Endre későbbi apósa –, aki 1892-ben Csucsá, Kalotaszentkirály, Kis- és Nagysebes, Malomszeg, Nagykálota és Valkó iskoláit ellenőrizte.

A kalotaszegi iskolák tankönyvekkel, szemléltetőeszközökkel való ellátottsága igen különböző volt, Győrővásárhelyen 1867-ben például a vizitáció szerint „minden tanszer a Kolozsvári Református Kollégium ajándékából megvan”, de máshol, pl. Egeresen, 1888-ban „majdnem semmi sincs”.²¹

A vármácsi iskola a jól felszerelt iskolák közé tartozott, 1892-es leltára a következő tanszereket sorolta fel: Gönczi Pál fali olvasóablái, Geisler természetrajzi falitablái, Európa, Magyarország, Erdély, Kolozs vármegye térképe (10 db), földgömb, számológép, egykarú emeltyű, üveghasáb, delejpatkó, Bunsen-elem, kémcsövek és lombikok, hossz-, súly- és űrmértékek, tornafelszerelések.²² Az iskolakönyvtárak állománya általában szerény volt, 1893-ban Győrőmonostoron 129, Váralmás 128, Ketesden 93 a könyvek száma.²³ Néhány módszertani segédkönyv majdnem minden iskolában megtalálható, mint például Felméri Lajos: *A neveléstudomány kézikönyve* (Kolozsvár, 1890), Gönczy Pál: *Vezérkönyv a magyar ABC ... tanításához* (Buda, 1869), Árvay József: *Vezérkönyv a számtantanításhoz*, Seidel Pál: *Ismétlőiskolások tankönyve* stb. A legtöbb iskolának járt a Néptanítók Lapja és a Család és Iskola című, Kolozsváron megjelenő folyóirat.

Kalotaszeg iskoláiban a tandíj összege falvanként és társadalmi kategóriánként változott, a kalotaszentkirályi állami iskolában 1876-ban a falusi gyermekek 25 kr.-t, a fölbirtokos, az orvos és a pap gyermekei 2 forint 25 kr.-t fizettek. E vidéken 1900-ban három tandíjmentes iskola volt: Magyarbikal, Győrőmonostor és Váralmás.

A tanítók módszertani köre

Az 1868-as népoktatási törvényt követően Kolozs vármegye oktatásügyében jelentős szerep jutott a tanítók módszertani körének. A vármegyében 1875-ben három tanítói kör működött, ebből kettő Kalotaszegen: Bánffyhunyadi és Váralmás. A hunyadi kör Kalotaszeg Felszegének tanítóit, a vármácsi az almás-völgyi tanítókat tömörítette. E két kör 1894-ben összeolvadt, és Bánffyhunyadi–Almásmenti Kör néven szerepelt, taglétszáma 49 tanító volt. 1884-ben megalakult a Gyalu–Nádasmenti Kör 27 taggal.

A bánffyhunyadi tanítói kör a Kolozs vármegyei egyik legmunkásabb köre volt. Összejöveteleit évharmadonként tartotta, a bemutató órákat szakdolgozatok, tankönyvviták, nevelés-lélektani kérdések megbeszélése követte. Az értékesebb szakdolgozatok nyomtatásban is megjelentek a Család és Iskolában.

A bánffyhunyadi iskola pedagógusai népszerű tankönyveket írtak: Bács György–Boga Károly–Szentgyörgyi Lajos: *A földrajz alapfogalmai, kapcsolatban Kolozs vármegye s*

²¹Vizitációs jegyzőkönyvek, 1867. KKEhmLvt

²²A kolos–kalotai egyházmegye református iskoláinak leltára, 1892 KKEhmLvt E/46.

²³Egyházmegyei tanügyi előadó beszámolója 1893-ból. KKEhmLvt E/49.

környéke földrajzával címmel a III. osztály számára (Bánffyhunad, 1884) és Boga K.–Szentgyörgyi L.: *Földrajzkönyvet* a IV–V. osztályos tanulóknak. (Bp., 1889).

A kalotaszegi tanítók részt vettek a vidék néprajzának népszerűsítésében, elindították a körösfői fadaragás háziiparrá fejlesztését, a kalotaszegi motívumkincset felhasználták a rajtanításban, összegyűjtötték a vidék helyneveit, népköltészeti anyagát. Pentsy József és Szentgyörgyi Lajos lerajzolták a varrottasok mintáit, mely 1888-ban Bánffyhunadon nyomtatásban is megjelent *Kalotaszegi Varrottas Album* címmel. Czuczsa János kalotaszentkirályi tanító Jankó Jánossal, kora neves etnográfusával járta a falvakat. Jankó közös gyűjtőútjaik eredményeként írta *Kalotaszeg magyar népe* (Bp., 1892) című úttörő munkáját, mely mellékletként közölte Czuczsa ma már nyelvtörténeti jelentőségű tanulmányát a kalotaszegi nyelvjárásról. Bene Lajos magyarbikali és hunyadi tanító néprajzi gyűjtései, meséi önálló kötetben jelentek meg *Kalotaszegi népmesék* címmel (Bp. I–III. kötet). Bene szerkesztette 1906 és 1908 között a *Kalotaszegi Lapot*.

A XIX. század második felében Kalotaszeg népoktatásában jelentős változások történtek. A felekezeti iskolák helyét fokozatosan átvette a polgári átalakulás igényeinek megfelelő állami népiskola, mind jelentősebb szerephez jutottak a mai értelemben vett tantárgyak, az anyanyelv, a számtan, a természettudományok és Magyarország történetének tanítása. Megjelentek az első, valóban korszerű népiskolai tankönyvek.

Az általános tankötelezettség kinyilvánítása – mely a korabeli társadalom körülményei között megvalósíthatatlan volt ugyan –, lendületet adott a népoktatás fejlődésének.

A XIX. század második felében kialakult iskolarendszer már része volt a korszerű általános népoktatásnak.

Sebestyén Kálmán

A századik első világháborús emlékmű avatása Körösladányban

A video képernyőjét nézzük. A lovas felvonulás után Körösladány főjegyzője, Sebők Ferenc fogadja József főherceget, majd a királyi fenség megtekinti a vitézek és a leventék díszszázadát. Innen hintóval az ünnepség színhelyére, a mai Petőfi térre hajtanak. Egy magyar ruhába öltözött fiatal lány virágot nyújt át a magas rangú vendégnek. Ezt követően Kiss László főszolgabíró felkéri a királyi fenséget az ország századik első világháborús emlékművének leleplezésére. „Hulljon a lepel!” – szól József főherceg, és a hősi szoborról a cserkészek lerántják a fehér vásznat. Elsőnek Ófensége helyezi el koszorúját. A leleplezés alkalmából dr. Daimel Sándor, Békés vármegye alispánja üdvözlöi a vendéget, majd emlékként átnyújtja neki a szobor kicsinyített mását. Ünnepi beszédet dr. Temesváry Imre országgyűlési képviselő tart. Végül ki-ki elhelyezi a saját koszorúját, az iskolás gyerekek és a hadiárvaik egy-egy szál virágot tesznek az emlékmű tövébe. Az ünnepségen szemmel láthatóan részt vesz az egész falu.

Ennyit láthatunk a körösladányi művelődési házban a háromperces némafilm videomásolatán. A kazettát Merán János, a falu egykori grófi családjának a tagja a közelmúltban Bécsből hozta haza. Ő így idézi fel a régi filmhíradórészlet történetét:

– Annak idején a helyi moziban gyakran levetítették. A mozigépész, Horváth Gyula, 1948- vagy 1949-ben – mivel ott kapott állást – Debrecenbe költözött, és a szalagot magával vitte. Mindegyik találkozásunk alkalmával át akarta adni, de én egy esetleges házkutatástól tartva jobbnak láttam, ha nála marad. Hogy a film ne hogy elveszzen vagy megsemmisüljön, halála előtt néhány évvel, a nyolcvanas évek elején kiküldte Bécsbe, a falu egykori főmolnára lányához, aki a nővéremmel együtt nőtt fel, így végül a film a szintén Ausztriában élő nővéremhez került. Mivel ez a régi film a maiaknál szélesebb, így a mostanság használatos gépekkel nem vetíthető le, ezért megpróbáltuk videoszalagra átmásoltatni. Hosszas utánajárás eredményeként az átmásolást végül a bécsi filmmúzeum vállalta el igen magas költségekkel, ezért úgy egyeztek meg, a másolás ellenében az eredeti szalag a filmmúzeumban marad.

Merán János az emlékmű leleplezési ünnepségén maga is részt vett, de mint kisgyermek, ezért annak pontos idejére már nem emlékszik.